

Begrebet arbejde i et bæredygtighedsperspektiv

Helge Hvid & Henrik Lund,
Institut for Miljø, Teknologi og Samfund, Roskilde Universitetscenter

Indledning

Arbejdet er rigdommens kilde. Det blev stadfæstet af oplysningstidens klassiske økonomer. Arbejdet kan dog også være kilden til social elendighed og naturødelæggelse. Det oplevede de arbejdende masser ved industrialiseringens gennembrud, og det opleves af arbejdsløse, nedslidte, udstødte og marginaliserede i dag. Arbejde som produktiv aktivitet på arbejdspladserne og i hjemmene, skaber rigdom men bidrager også til at udtømme naturens rigdomme. Hverdagslivets arbejdsaktiviteter synes derfor at være en central faktor for udvikling af bæredygtighed og samfundsmæssig ansvar (social responsibility) som i disse år fejer hen over erhvervslivet. Hovedlinien her er, at bæredygtighed opnås gennem øget kontrol og styring, som arbejdet skal underlægges. Der er kun i meget begrænset omfang øje for, at bæredygtighed kan etableres af bevidste, kreative og intentionelle producenter. Dermed forskertser bæredygtighedsbestræbelserne sig fra muligheden for at blive en aktiv del af hverdagens praksis, og den unddrager sig den viden og det engagement der findes blandt bevidste producenter som kunne være et kraftigt bidrag til en bæredygtig udvikling. I denne artikel undersøges hvordan det klassiske arbejdsbegreb relaterer sig til bæredygtighed og udfordres bæredygtighed. Med udgangspunkt i en filosofisk/sociologisk afklaring af arbejdets karakter og indhold indskrives bæredygtighed i hverdagens praksis på et

teoretisk niveau, og der opstilles nogle centrale kriterier for et bæredygtigt arbejde.

Bæredygtighed og det levende arbejde

Bæredygtighed er vor tids største udfordring. Bæredygtighed handler om en omsorgsfuld omgang med mennesker og natur, så de ressourcer menneskene og naturen rummer, kan vare ved. Bæredygtighed er et holistisk begreb der stadig er under udvikling. Begrebet, som det først blev fremstillet af Brundtlandkommissionen (1997), sammenfatter de centrale »reproduktionsproblemer« som knytter sig til de sociale, miljømæssige og økonomiske forhold i samfundet. Bæredygtighed er en udfordring for hele samfundet – fra det lokale samfund til det globale samfund og fra arbejdet ved kødgryderne i hjemmene til arbejdet i storindustriens produktionshaller.

Når det gælder bæredygtighed knyttet til husholdningerne og lokalområderne, beror mange af de løsningsinitiativer der arbejdes med, på aktive, ansvarsbevidste og kompetente borgere, der reducerer deres energiforbrug, sorterer affaldet, integrerer handicappede og mennesker med anden social baggrund osv. Aktiviteter knyttet til Agenda 21 er et eksempel på det (Halkier 1999).

Når det kommer til markedsorienteret produktion og lønnet arbejde har bæredygtighedsbestræbelserne imidlertid en helt anden karakter. Her beror bæredygtighedsbestræ-

belserne på overordnet fysisk planlægning, regulering, miljømanagement, virksomhedernes personalepolitik og det sociale ansvar der er knyttet dertil etc. Når producenterne er uberoende borgere i husholdningerne og lokalområderne, bliver de inddraget som subjekter i udviklingen af bæredygtighed. Når producenterne er lønmodtagere, er de tavse brikker i en stadig mere forfinet planlægning og styring mod mere bæredygtighed.

Efter vores opfattelse kunne inddragelse af lønmodtagerne, som aktive, skabende og levende mennesker i bestræbelserne på at udvikle bæredygtighed, give meget ny energi i udviklingen mod større bæredygtighed, og samtidig kunne bæredygtighedsbestræbelserne være en kilde til udvikling af arbejdslivets kvalitet (Hvid & Lund 2002). Ved at inddrage det levende arbejde i udviklingen af bæredygtighed kan denne udvikling få andel i den umådelige energi der ligger i lønmodtagernes kreativitet og innovative kraft. Ligeledes kan lønmodtagernes selvstændige netværk, i form af faglige fællesskaber og lokal tilknytning, blive en faktor for udvikling af bæredygtighed. Uden inddragelse af medarbejdernes indgående kendskab til problemer, barrierer og muligheder på »gulvet« i virksomheden vil bæredygtighedsinitiativerne generere modstand, være fejlprioriterede og have karakter af halve løsninger pga. manglende helhedsperspektiv. Samtidig vil støtten til en bæredygtig udvikling være langt større, hvis bæredygtighed ikke blot blev oplevet som et yderligere krav i en overbelastet hverdag, men i stedet blev set som et middel til at løse nogle af dagligdagens problemer – hvilket ret beset er hele ideen med bæredygtighed. Et aktivt engagement i bæredygtighed, knyttet til det daglige arbejde, kunne således bidrage til at reducere den udbredte fremmedgørelse i arbejdet, og der ville opstå nye muligheder for at tilpasse arbejdet til individuelle behov og udviklingsønsker. Inddragelse af de direkte producenter i bæredygtighed har således et dobbelt sigte: Dels »at gøre de

rigtige ting« gennem mobilisering af medarbejdernes unikke subjektive ressourcer, fordi deres erfaringer, kompetence og motivation er en forudsætning for bæredygtighedsbestræbelsernes succes. Dels at »gøre tingene rigtigt« ved at inddrage medarbejderne som politiske stemmer og dermed tilføre bæredygtighedsbestræbelserne legitimitet og arbejdslivets kvalitet.

Realiseringen af disse muligheder er imidlertid ikke umiddelbart oplagte, fordi der gennem mere end 100 år er pågået stærke bestræbelser på at tage livet ud af det menneskelige arbejde. En bestræbelse, som bl.a. kan aflæses i socialvidenskabernes udvikling.

I den økonomiske videnskab forsvandt arbejdet som levende proces med den neoklassiske økonomi. I sociologien spillede det levende arbejde en central rolle i det meste af det 20. århundrede, men i århundredets sidste par årtier blev det levende arbejde også fortrængt herfra som en central kategori. Af samfundet forstås arbejdet ikke længere som kilden til udvikling af den enkelte, og som den centrale relation mellem menneske og natur. Det der står tilbage er en instrumentelt orienteret arbejdsvidenskab i det tværfaglige felt mellem naturvidenskab, psykologi og samfundsvidenskab, som studerer hvad der skal til for at arbejderen er sund, glad, motiveret og produktiv.¹

Denne venden det levende arbejde ryggen er ikke kun et udtryk for, at arbejdets verden er fremmed for videnskabsmanden som færdes på åndens parnas. Det er også udtryk for at arbejdet på mange måder er blevet degraderet. Bureaukratiet, som Max Weber beskrev det, har gjort arbejdet styret og kontrolleret. Scientific management som den blev lanceret af Frederick W. Taylor, har gjort arbejdet ensidigt og instrumentelt. Fleksibiliteten, fremført af moderne management, har efter manges opfattelse gjort arbejdet og den arbejdende rodløs (Sennett 1999). Holdnin-

ger og livsperspektiver er ikke i samme grad som tidligere bestemt af arbejdet – arbejdet spiller ikke længere den samme rolle som social kategori der definerer befolkningen i adskilte klasser og sociale grupper (Offe 1984).

Vores påstand er imidlertid, at alle bestræbelserne på at tage livet ud af arbejdet er dømt til at mislykkes, fordi arbejdet spiller en så fundamental rolle i menneskets natur og historie. Det er ikke muligt at leve med et dødt arbejde der er gennemkontrolleret og instrumentaliseret. En aflivning af arbejdet vil i sin konsekvens være en aflivning af mennesket som sådan. Den fulde kontrol og afpolitisering af arbejdet er en styringsdrøm (–et mareridt), som aldrig kan realiseres fuldt ud. Mennesker vil altid forholde sig til det nyttige og unyttige, det gode og det dårlige i det de laver, arbejdet vil altid være knyttet til en grad af fagstolthed, arbejdet vil altid indeholde elementer af eksperimenteren og kreativitet. Netop ved at knytte bæredygtighedsbestræbelserne til livstegnene i arbejdet vil bæredygtighedsbestræbelserne få ny energi og arbejdet ny kvalitet.

Vi vil derfor i denne artikel trække det levende arbejdsbegreb frem af mølposen, og give det en placering i de aktuelle bestræbelser på at skabe bæredygtighed. Først undersøger vi hvor arbejdsbegrebet blev af i den økonomiske videnskab for godt 150 år siden. Derefter vil vi undersøge hvor arbejdsbegrebet blev af i sociologien for ca. 20 år siden. Så vil vi udfolde begrebet om det levende arbejde, med udgangspunkt i den klassiske økonom, som har det mest udfoldede og det mest positive arbejdsbegreb – nemlig Karl Marx. Marx vil vi konfrontere med en af hans store kritikere, Hannah Arendt, som også havde et meget udfoldet arbejdsbegreb. Ved hjælp af dem vil vi udlede et arbejdsbegreb der relaterer sig til dagens bæredygtighedsforståelse.

Artiklens perspektiv er ikke kun teoretisk. Perspektivet er også at bidrage til et arbejds-

begreb som kan bruges konstruktivt i den aktuelle politik, knyttet til bæredygtighed og arbejdets kvalitet.

Arbejdsbegrebet i historisk perspektiv

»Arbejde« er et meget omfattende og komplekst begreb, omfattende rengøringsassistentens, juristens og skuespillerens lønnede aktiviteter. Det bliver ikke mindre kompliceret af at rengøringsassistenten, juristen og skuespilleren også arbejder ulønnet i køkkenet, i haven og i den lokale beboerforening. Det er da også forskelligt hvad der igennem historiens løb er blevet regnet som arbejde, og hvad der ikke er regnet som arbejde, og den værdi og værdighed arbejdet er blevet tillagt har ændret sig meget i historiens gang. Hvis det levende arbejde skal være et centralt element i en bæredygtig udvikling skal arbejdsbegrebet udvikles og gamle positioner skal måske genopdages. Derfor laver vi her en ultrakort gennemgang af arbejdsbegrebets historie, og på den baggrund fremdrager vi 4 temaer i arbejdsbegrebet, med særlig relation til bæredygtighed.

Før de stedbundne og klassesdelte agrare samfund – i jæger- og samlersamfund og i nomadesamfund – var der intet begreb for arbejde. Der var forskellige konkrete betegnelser for forskellige gøremål, og disse havde, for det meste, samtidig en religiøs betydning. Først med det klassesdelte agrare samfund, med slaver og herrer og et præsteskab, opstår »arbejdet« som en betegnelse på de nedvurderede og slidsomme aktiviteter slaver og senere livegne bønder blev tvunget til at lave. I middelalderens agrarsamfund var håndværkernes arbejde endnu mere nedvurderet af de mest magtfulde kræfter i samfundet, end de livegne bønder var det, fordi de stod uden for agrarsamfundets orden (Helldén 1979).

I de før-kapitalistiske samfund var natur og samfund ikke adskilt. Dette ændrede sig ved indgangen til det moderne samfund. Med lønarbejdets udbredelse sker der en frisættel-

se af arbejdet fra fysisk og korporlig tvang, bønderne »frisættes« fra jorden og egnen, som de tidligere tilhørte, og gradvist løsrives arbejdet både fra naturens og menneskers rytme. I Europa blev der taget store skridt i denne forandring i 1700 tallet – i oplysningstiden. Oplysningsfilosofien var optaget af nytte, arbejdet som kilde til rigdom og fremgang, og ikke mindst var den optaget af naturudnyttelse båret frem af den spirende naturvidenskab. Oplysningsfilosofiens opgradering af arbejdet var kædet sammen med en nedgradering af naturen, idet indsigt i naturens love blev brugt til at effektivisere undertvingelsen af naturen under menneskenes arbejde for at gøre naturen nyttig. De ideer og sociale praksisser, der bragte arbejdet frem på scenen som et centralt og positivt samfundsmæssigt begreb, førte efterhånden til de naturrelaterede bæredygtighedsproblemer vi kender i dag: Den ubegrænsede naturudnyttelse førte til naturødelæggelse. Det nye effektivitetsorienterede arbejdssamfund måtte løsrive sig fra det feudale samfunds fastlåste traditioner og skikke. Effektivitet, omstilling, industrialisering, byudvikling, opbrud i lokaltilknytning, i familiemønstrene og traditioner, skabte en række »sociale bæredygtighedsproblemer«, i første omgang som en ubønhørlig eksplosion i fattigdom og social elendighed i vores del af verden i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

I kapitalismens første århundrede var forøgelsen af arbejdsdagen og reduktion af lønnen det primære middel til at forøge det økonomiske udbytte af arbejdet. Efterhånden bliver den mere intensive udnyttelse af arbejdet det primære middel til økonomisk fremgang. Arbejdsproduktiviteten øges gennem en uhyre omfattende teknologiudvikling, som skaber en større og større afstand mellem den arbejdende og naturen. Arbejdsorganisationen udvikles efter tayloristiske ideer, med opsplitning og standardisering som gør det vanskeligere for den enkelte arbejder at overskue

sin plads i det samlede system. Den udviklingsdynamik arbejdet er underlagt, skaber en omfattende fremmedgørelse – lønarbejderen er fremmedgjort fra produktionsapparatet, hvor han selv kun er et lille »tandhjul«, han er fremmed for arbejdsdelingen, som er skabt af andre, han er fremmed for naturen, fordi han arbejder i en menneskeskabt verden og han er fremmedgjort fra produktet, som han måske knapt kender.

Dette fremmedgjorte lønarbejde er kernen i efterkrigstidens fordistiske samfundsmodel, gennemsyret af en produktivitetsoverorienteret udviklingsoptimisme. Her skabes en alliance mellem lønarbejdere der bidrager til øget produktivitet, industri der sikrer økonomisk vækst og beskæftigelse, og endelig er der en velfærdsstat der skaber balance i økonomien og social sikkerhed. Indlejret i denne udvikling var en tro på, at hvis produktiviteten var i orden så var der ingen grænser for udvikling af forbruget og eksternaliteterne var ubetydelige (Gotlieb 2001). Udviklingen af arbejdet, i overensstemmelse med de tayloristiske principper og den fordistisk organiserede masseproduktion, har ført samfundet til den økologiske og sociale grænse og startet en eftersøgning på en alternativ bæredygtig model for samfundets udvikling. Det fordistiske produktionsparadigmes rationalitet er under kraftigt opbrud, men fortsat en væsentlig del af den rige verdens orden og dermed en del af det dominerende arbejdsbegreb.

I slutningen af det 20. århundrede vokser den post-fordistiske produktionsmodel frem, med vægt på fleksibilitet, kundeorientering, udvikling af de menneskelige ressourcer, individualisering og service. De individuelle udviklingsmuligheder bliver større, og det samme gør den individuelle usikkerhed. I familierne er både mand og kvinde på arbejdsmarkedet, og organiseringen af arbejdet i hjemmet bliver i stigende grad et offentligt anliggende. Velfærdsstaten svækkes og bæredygtighedsproblemerne, som tidligere kunne

parkeres i staten, bliver nu også et anliggende for lokalområder, virksomheder, nationale og internationale organisationer.

Af denne kortfattede skitsering af arbejdets historiske udvikling kan uddrages 4 centrale temaer i arbejdsbegrebet, som har stærke relationer til bæredygtighedsbegrebet. A. Arbejde og natur. B. Arbejde, nødvendighedens rige og frihedens rige. C. Lønnet og ulønnet arbejde. D. Arbejde og udvikling.

Arbejde og natur

Det er igennem arbejdet mennesket relaterer sig til naturen. Det fremgår af klassiske forståelser af arbejdet, som det beskrives i Bibelen, hos Hegel og hos Marx og i mange andre sammenhænge. Arbejdet som brobygger mellem menneske og natur var umiddelbart indlysende i de førindustrielle samfund. I det industrielle samfund er relationen mellem arbejde og natur langt mere udviklet og omfattende, men langt mindre synlig.² Det menneskelige samfund har sat kraftigere spor i naturen end det nogensinde før har været tilfældet, og menneskenes udnyttelse af naturen er mere omfattende end nogensinde. Arbejdet foregår imidlertid helt overvejende i en menneskeskabt verden fremmedgjort fra naturen. Arbejdets indvirkning på den ydre natur og på de arbejdendes egen natur (på helbred og udviklingsmuligheder) søges styret af ekspertsystemer, ofte fjernet fra arbejdslivets praksis.

Arbejde, nødvendighedens rige og frihedens rige

Arbejdet defineres ofte som aktiviteter knyttet til nødvendighedens rige. Dette gøres bl.a. med henvisning til Marx og Hegel. I »Teorien om merværdien« skriver Marx, at den fri tid, den tid man bruger enten på at konsumere produktionen eller for at udvikle sig frit, er den virkelige rigdom; og denne tid er ikke, som arbejdet, reguleret af ydre krav hvis virkeliggørelse udgør en naturnødvendighed eller en social pligt. F.eks. knytter Andre Gorz

an til denne tanke i sine bøger "Farvel til proletariatet" og "Paradisets veje" (Gorz, 1981;1983). Arbejdet er forbundet med nødvendighed.

Denne placering af arbejdet i »nødvendighedens rige« er indlysende problematisk i det moderne samfund, fordi friheden er blevet inficeret af nødvendighed og nødvendighed af frihed, og denne skelnen mellem nødvendighed og frihed kan ikke bruges i en moderne dagligdag, hvilket fremgår af følgende simple test: Tilhører fremstilling af reklame for almindelige forbrugsgoder nødvendighedens rige? Svaret er: Nej. Går reklamefolk på arbejde? Svaret er: Ja. Er det nødvendigt at sove? Svaret er: Ja. Arbejder den der ligger og sover? Svaret er: Nej.

Problemet ved at knytte arbejde til nødvendighed er, at alle aktiviteter kan forstås som tilhørende nødvendighedens rige, selv kunstnerens slid foran lærredet og sportsmandens konditræning. Samtidig kan næsten alle menneskelige aktiviteter i dette højproduktive industrisamfund betragtes som unødvendige. Der skal en umådelig lille indsats til at sikre mad, klæder og simpelt husly. Med etablering af bæredygtighedsbegrebet introduceres der imidlertid en anden form for nødvendighedstænkning: Der er nogle absolutte grænser for udnyttelse af naturens og menneskers ressourcer og dette forudsætter *nødvendige* ændringer i vores brug af naturmæssige og menneskelige ressourcer.

Lønnet og ulønnet arbejde

Indtil 1700-tallet blev naturen anset som det sted hvor værdierne var skabt. Med 1700-tallets klassiske økonomer blev arbejdet kanoniseret til værdiskabens kilde. Dermed giver det værdiskabende, produktive arbejde, en højere status end det uproduktive arbejde. Den økonomiske videnskab – og den samfundsmæssige opmærksomhed – har siden da været fokuseret på den halvdel af arbejdet, der er lønnet, og haft en meget begrænset in-

teresse for den ulønnede halvdel, som udøves i hjemmene, i lokalområderne og i foreningslivet (Ingelstam 1980, Engelstad, 1984, Bonke 1995).

I de sidste 20 år har der været tendenser til at interessere sig mere for relationen mellem det lønnede og det ulønnede arbejde, fordi det har store omkostninger for samfundet hvis det ulønnede arbejde i familierne ikke fungerer – børnene skal anbringes, de voksne bliver syge, og samfundet mister en meget væsentlig sammenholdsfaktor. Kvindernes stigende erhvervsfrekvens, fra slutningen af 1960'erne, har skabt nogle tydelige konflikter mellem det lønnede og ulønnede arbejde, og der er etableret en betydelig interesse i at forbedre relationerne mellem det lønnede og ulønnede arbejde. I en bæredygtighedssammenhæng er såvel lønnet om ulønnet arbejde helt centralt, og ikke mindst er relationen derimellem af stor betydning.

Arbejde og udvikling

I hele arbejdsbegrebets idehistorie har der eksisteret to konkurrerende spor baseret på henholdsvis et positivt og et negativt arbejdsbegreb. Allan Madsen har illustreret hvordan disse to ambivalente opfattelser af arbejdet kommer til udtryk op gennem historien. Hos antikkens filosoffer³ står ordet »ponos«, der betyder kropslig anstrengelse forbundet med ulyst og smerte, overfor ordet »poiesis« som betyder formålsbestemt handlen og fremstillingen. Aristoteles kategoriserede arbejdet som menneskeligt uværdigt, men arbejdet blev samtidig opfattet som noget specifikt menneskeligt, der hævede menneskene over dyrene. I middelalderen kom arbejds dobbelthed til udtryk gennem kristendommens forsøg på at indholdsbestemme arbejdets værdi og karakter. Thomas Aquinas' tvetydige argumentation rummede i sig selv arbejdets dobbelthed, idet han fremhævede det åndelige livs ophøjede rang, men også en anerkendelse af arbejdets reproduktive betydning samt mulighed for at understøtte de kristelige værdier

ved at tøjle begæret og skabe mulighed for at give almisser. Kristendommens positive bestemmelse af arbejdet er knyttet til arbejdets forvaltning af Guds skabelse, men det fremstilles som et konkret onde, der nu engang er menneskets lod i livet og som man ikke skal forsøge at sætte sig ud over, uanset hvor uværdigt det end måtte være. Med 1700-tallets oplysningsfilosofi forherliges arbejdet og gøres til det egentlige værdiskabende, men det er som noget abstrakt samfundsmæssigt, mens den konkrete indholdsmæssige side af arbejdet ikke tilskrives nogen værdi. Arbejdets tosidede natur kan sågar aflæses i de danske salmeskribenter hvor Brorson og Kingo havde et negativt arbejdssyn, og Grundtvig havde et positivt der forholdt sig til arbejdets subjektive værdi. Med lønarbejdets fremkomst og arbejderbevægelsens kamp for at reformere det, fortsætter ambivalensen frem til i dag; tvang og slid overfor frihed og kreativitet (Madsen 1992). Det begreb om bæredygtigt arbejde, som artiklen afsøger, bygger på det positive og udviklingsorienterede arbejdsbegreb, hvor arbejdets mulighed for at generere emancipation, kreativitet, identitet, myndighed og samfundsmæssig værdi medreflekteres. Bæredygtighed må indebære betragtninger om og bestræbelser på, at udvikle et positivt begreb om »bæredygtigt arbejde«.

Arbejdets nedgradering i den neoklassiske økonomiteori og konsekvenser for nutidens bæredygtighedsbestræbelser

Den neoklassiske økonomiteori må ses i kontrast til den klassiske økonomiteori, som var en del af opgøret med den feudale økonomi. I den feudale økonomi blev naturen anset som rigdommens kilde, som fysiokraterne udtrykte det, og Gud var herre over både naturen og den sociale orden. Byens håndværkere og købmænd førte an i opgøret med den feudale orden, og i deres verdensorden var det ikke naturen men det flittige arbejde, der var rigdommens kilde, og for dem lå der ik-

ke nogen ophøjet guddommelig orden i, at feudalherreerne og de gejstlige kunne leve et liv i luksus uden at lave noget nyttigt. I Adam Smiths arbejdsværditeori gøres arbejdet til det egentlige grundlag for samfundsmæssig udvikling og rigdom. Det samfundsmæssige forankredes i arbejdet.

Samtidig med at arbejdet blev anerkendt økonomisk, blev der i de europæiske lande iværksat store og brutale bestræbelser på at gøre det hårde slidsomme arbejde til en naturlig del af hverdagen. Arbejdsdagen blev forlænget, lediggang blev afstraffet brutalt, og de der ikke kunne arbejde (og skabe værdi) var uværdige mennesker (Bauman 1997). Hårdt arbejde blev gjort til en social forpligtigelse, med henvisning til at det skabte velfærd og rigdom for fællesskabet, og i tilknytning til den protestantiske etik (Weber) bliver det hårde arbejde et tegn på at man tilhørte Guds udvalgte.

Den klassiske økonomiteori formulerer ikke blot arbejdsværditeoriens lovmæssigheder, men medreflekterer også et moralsk dannelsesideal knyttet til arbejdet. Dette klassiske utilitaristiske arbejdsbegreb har udgjort grundlaget for den dominerende arbejdetik i de højt udviklede samfund siden kapitalismens gennembrud (National Encyclopedia p. 530-531). I modsætning til den neoklassiske økonomiteoris endimensionelle fokus på økonomisk ligevægt og vækst, så rummede den klassiske økonomiteori elementer af normative refleksioner af humanistisk og historisk karakter angående hvor den ny økonomi førte samfundet hen, socialt set (Daly & Cobb 1989). Adam Smith var særligt optaget af arbejdsdelingen og dennes potentielle kilde til rigdom, men udtrykte også bekymring over den forarmelse og delkvalificering arbejderklassen blev udsat for, som en følge af den fremvoksende industrialisering (Smith 1776).

Med den neoklassiske økonomis fremkomst⁴

omkring slutningen af 1800-tallet sker der en nedvurdering af arbejdet som primær kraft for samfundets udvikling. Arbejdet blev gjort til en produktionsfaktor på linie med andre produktionsfaktorer. Økonomi omhandler alene udbud og efterspørgsel, omkostninger og prisrelationer. Ifølge Kurt Aagaard Nielsen (1996) er den neoklassiske økonomiteori, med sin nedgradering af arbejdsværditeorien, et afgørende skridt væk fra bæredygtighed, fordi den grundlæggende afviser at den enkelte eller samfundet som helhed skal gøre nogen særlig indsats for »det fælles bedste«. I den neoklassiske økonomi er der en fuldstændig harmoni mellem forfølgelsen af egne individuelle interesser og samfundsmæssige helhedshensyn. Den neoklassiske økonomis princip om, at enhver der forfølger egne interesser tjener det fælles bedste fremstod i den klassiske økonomi som problematisk. I den klassiske økonomi kobling mellem det økonomiske og det sociale, er de sociale reproduktionsbehov til stede som en selvstændig problemstilling der fordrer samfundsmæssig regulering af arbejdet. Den neoklassiske økonomi ser endimensionalt på samfundets reproduktionsbehov som et spørgsmål om et velfungerende marked og tilstrækkelig økonomisk vækst, og den klassiske økonomis bekymring om det sociale, reduceres i den neoklassiske økonomi til et spørgsmål om eksternaliteter. (Ibid. p. 83-107).

Bæredygtighedsproblemer, hvad enten det er miljøproblemer, sociale problemer eller samfundsøkonomiske problemer, skaber ubalance i den neoklassiske forståelseshorisont, fordi disse problemer afspejler at der ikke er balance mellem nytte og pris. Som Adam Smith påpegede, fungerer markedets usynlige hånd ikke når der er tale om konsekvenser der rammer langt væk eller efter lang tid. Smiths forudsætning for, at markedet kan finde varens naturlige pris og regulere til det fælles bedste er at effekterne er synlige for os selv og vores omgivelser. Med andre ord så skal henholdsvis cost og benefit være forankret i

samme subjekt (Heinberg 1999). For at genskabe balancen må eksternaliteterne internaliseres gennem afgifter, forsikringssystemer eller andre reguleringer. Dermed bliver den neoklassiske tilgang til miljøspørgsmålene en cost-benefit logik, som indebærer at alt, også det der ligger uden for markedet, må prissættes. Det får som konsekvens, at dåsen i vejkanterne skal prissættes. Det samme skal fuglefløjten, søglimtet, den sunde latter, venskabet og uendelig mange andre forhold som har betydning for miljø og livskvalitet.

Eksternaliteternes vækst (og væksten i opmærksomheden om eksternaliteterne) og påpegningen af vanskelighederne ved at håndtere dem, har været omdrejningspunktet for kritikken af forsøgene på at løse bæredygtighedsproblemerne gennem neoklassikernes cost-benefit univers. Som Herman Daly og John Cobb påpeger er det absurd at fastholde et begrebsapparat, hvor altafgørende spørgsmål, som klodens og menneskehedens evne til at reproducere sig selv, kategoriseres som eksternt eller sekundært, hvilket netop er hvad der sker når man opererer med eksternalitetsbegrebet (Daly & Cobb 1989 p. 51-53). Kritikkerne af den neoklassiske vækstmodel – sociale bevægelser, miljøbevægelser, kritiske forskere – forsøger ud fra et hverdagslivs perspektiv at argumentere for en »fornuft«, hvor mennesker og natur gøres til mål i sig selv og ikke til midler for nytten. Denne kritik fordrer et grundlæggende opgør med neoklassikernes begreber og værdier, idet den nytteorienterede filosofi ikke udgør noget meningsfuldt mål for velfærd.

Maarten Hayer (1995) har fremsat en teori om hvordan den diskursive tematisering af miljøproblemerne og miljøspørgsmålenes institutionalisering har ført til en økologisk modernisering af samfundet. Den Øko-modernistiske bevægelse i samfundet er en fortsættelse af det modernistiske projekt om velstandsoptimering gennem maksimering af produktion og forbrug, men i en revideret og

reformeret udgave, hvor de økologiske problemers betydning anerkendes ved at integrere spørgsmålet om produktion af risici i modernismens nytteetiske forståelse. Fortalerne for øko-modernismen har en vækst- og teknologioptimistisk tilgang og forsøger analogt til neoklassikerne at sætte bæredygtighed ind i en økonomisk ramme. Den kontroversielle direktør for "Institut for miljøvurdering" Bjørn Lomborg er en af de mest vidtgående eksponenter for denne tilgang.

John Holten-Andersen forsøger at opbløde det antagonistiske forhold mellem Øko-modernisterne og væstkritikere, ved at argumentere for nødvendigheden af at finde balancen mellem det »nytteetiske« og det »livsetiske«, men han påpeger samtidig at det nytteetiske er stærkt dominerende, hvilket øko-modernismen har bidraget til og at der derfor er behov for at give meget mere plads til »livet« (Holten-Andersen 2000).

Som en del af den øko-modernistiske bevægelse i samfundet generelt sker der en modernisering af erhvervslivet, hvor sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forhold indtages som nye elementer i den nytteetiske rationalitet, ved at blive gjort til genstand for systematisk ledelse der har en økonomisk-instrumentel karakter. Sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forhold forsøges styret og kontrolleret på en måde så ledelsen af disse områder bidrager til øget forudsigelighed, mere effektivitet og højere produktivitet. Denne modernisering af erhvervslivet kan tolkes som et resultat af jagten på et målbart bæredygtighedsbegreb på virksomhedsniveau, der integrerer den neoklassiske økonomis cost-benefit rationalitet. Bæredygtighedshensyn, der kan omsættes til effektivitets- og produktivitetsgevinster, gøres til genstand for systematisk ledelse, mens bæredygtighedshensyn der vanskeligt lader sig indfange i cost-benefit analyser, overses eller underordnes. Investeringer i sociale, miljø- og arbejdsmiljømæssige forbedringer bliver

fortrinsvis legitimeret ud fra hurtige tilbagebetalingstider.

Den økologiske og sociale modernisering af erhvervslivet er dybt forankret i den tayloristiske tradition for effektivisering af arbejdsorganisationen, og tilfører derfor øget kontrol over arbejdet gennem nye teknisk-instrumentelle krav. Dette erfares ofte som en yderligere degradering af arbejdet (Mayer-Johansen & Stauning 2001). Bæredygtighedsproblemerne reduceres til et spørgsmål om ressourceeffektivitet, mens der ses bort fra betydningen af medarbejdernes subjektive rolle og de sociale spørgsmål, i omstillingsprocesserne. Denne type moderniseringsprocesser har en tendens til at fjerne fokus fra det centrale, nemlig spørgsmålet om divergerende interesser, holdninger og værdier i forhold til virksomhedens samfundsmæssige ansvar for at skabe en mere bæredygtig produktion. Moderniseringsprocessens idealer og rationalitet medfører tit tab af hverdagslivets erfaringer, ambivalenser og sociale fantasi som perspektiv og omdrejningspunkt for bæredygtighed.

Behovet for et mere normativt værdibaseret og reflektivt grundlag for bæredygtighedsbestræbelserne, der rummer samfundsmæssige perspektiver, overses. Afkoblingen af den sociale/kulturelle dimension af arbejdet, hvis grundlag er hverdagslivet, betyder at den sociale og økologiske modernisering af arbejdspladserne overser de muligheder der ligger i arbejdets aktive, kreative, innovative og reproduktive natur. Den dynamik som arbejdet kan tilføre bæredygtighedsbestræbelser går tabt.

Sociologien, splittet mellem forfaldstænkning og pragmatisk tilpasning

I slutningen af 1970'erne og op gennem 1980'erne var der en betydelig interesse for arbejdsbegrebet. Spørgsmål som hvad er arbejde, arbejdets historie og idehistorie, arbejdets betydning i forhold til rigdom, frihed og

udvikling var her centrale spørgsmål i sociologien og i samfundsvidenskaben i øvrigt. I dag står sagen noget anderledes. De makrosociologer, som pt. læses mest samt refereres mest inden for den almene sociologi har det til fælles, at arbejdet for dem har en svindende betydning for samfundets udvikling og i den enkeltes liv.

Det paradoksale er imidlertid, at samtidig med at de toneangivende fagdisciplinære sociologer fjerner sig mere og mere fra arbejdets verden, bliver stadig flere praktiske sociologer (sammen med øvrige samfundsvidenskabelige folk og psykologer) involveret i udvikling af arbejdets verden. Aldrig har så mange med en sociologisk/psykologisk/pædagogisk/filosofisk baggrund været involveret i udvikling af de menneskelige ressourcer i arbejdet, udvikling af organisationerne, udvikling af ledelsen eller udvikling af virksomhedskulturen og de fælles værdier.

Aldrig har der været så meget professionel interesse i at humanisere arbejdet, gøre det til en meningsfuld og central del af det moderne liv, at skabe individuelle udviklingsmuligheder og fælles værdier i arbejdet.

Det så anderledes ud for 15-30 år siden. Da var arbejdets udvikling et af de mest centrale emner i sociologien, og der var en betydelig interesse for at få arbejdet begrebsudviklet. På trods af store forskelle mellem henholdsvis de radikalt kritiske/utopiske, teknokratiske og deltagelsesorienterede tilgange så spillede industrisociologien en stor rolle i sociologien, og sociologien var præget af stærkt kritiske strømninger (Bravermann 1974, Burawoy 1979, Kern & Schumann 1970; 1984, Negt 1985, Gardell 1977, Svensson et al 1990, Sandberg et al 1992). Industrisociologien var interesseret i at kortlægge undertrykkende, nedbrydende og ødelæggende elementer i arbejdet, men var samtidig optaget af at finde emancipatoriske muligheder i arbejdet. Kendetegnet for disse sociolo-

ger var, at de med udgangspunkt i et ontologisk arbejdsbegreb opfattede arbejdet som civilisationens omdrejningspunkt. I dag har sociologiens store teoretikere stort set opgivet arbejdet som omdrejningspunkt for social, miljømæssig, etisk og demokratisk udvikling af det (sen)moderne samfund. Konkret kommer det til udtryk gennem et tab af samfundsmæssig orientering i arbejdslivsforskningen (Nielsen 1996). Arbejdet tilskrives ikke længere funktionen som kilden til solidaritet, konflikt og social orientering i samfundet.

Opsummerende kan vi sige at der er sket et rolleskifte: For 15-30 år siden var den almene sociologi uhyre interesseret i arbejdet, men arbejdslivet og erhvervslivet var meget lidt interesseret i sociologien. I dag er den almene sociologi ikke interesseret i arbejdet, men erhvervslivet er uhyre interesseret i arbejdssociologi og -psykologi. I den post-fordistiske produktionsmodel har erhvervslivet overtaget begreber som empowerment, læring, kreativitet, værdier, livsformer, kultur osv. Den almene sociologi afviser at denne brug af sociologiske begreber og tankemåder har emancipatoriske perspektiver. I stedet bliver »new management«, under post-fordismen, beskrevet som en kulturel dominans og trussel der undertrykker arbejdernes sociale rolle i produktionen og sociale orienteringer i arbejdet. Post-fordismens ledelsesmæssige paradigmeskift karakteriseres som en yderligere degradering af arbejdet. Under begrebet det »andet moderne« sammenfatter Ulrich Beck i stikord det problematiske ved den post-fordistiske æra: Økologiske kriser, aftagende erhvervsarbejde, individualisering og globalisering. Beck anerkender for så vidt arbejdets centrale betydning, men ser lønarbejdet som en svindende kategori, og derfor er det kendte arbejdssamfund vaklende. Fleksibiliseringen og dereguleringen af arbejdet, er ifølge Beck en væsentlig kilde i transformationen af arbejdssamfundet til et risikosamfund (Beck 1999). Transformationen af arbejdet, ifølge Beck, går således fra

primært at være kilden til produktion af goder – materiel rigdom, velfærd, teknologiske innovationer, social integration – til primært at producere risici – arbejdsløshed, fattigdom, social eksklusion, økologiske kriser, samfundsmæssig opløsning.

I tråd med Beck fokuserer Bauman (1997) på arbejdets mistede betydning som social sammenhængskraft og identitetsskabende aktivitet, i bogen "Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige". Ifølge Bauman er det moderne arbejdsbegreb under opløsning som følge af det individualiserede fleksible arbejdsliv, karakteriseret ved plurale ansættelsesformer der umuliggør fællesskab og solidaritet baseret på kollektive livsmønstre og aftaler. I takt med producentrollens aftagende betydning for identitet, flyttes fokus over på de identitetsskabende valg der ligger immanent i forbrugerrollen: *"Vejene til egen identitet, til en plads i samfundet, til et liv, der anerkendes som et meningsfuldt liv, kræver alle som én daglige besøg på markedspladsen"* (Ibid. p. 45). At miljø og sociale forhold bringes på dagsordenen i arbejdet, via en reflektiv modernisering ser Beck og Bauman ikke som en tendens der omfatter nye samfundsmæssige perspektiver på producentrollen – snarere tværtimod som en videreudvikling og radikaliserende af det modernistiske produktionsparadigme.

Sennett (1999) lægger vægt på arbejdets (og her menes lønarbejdet) betydning for identitet og social sammenhold, men i hans fortælling bliver arbejdets aktuelle udvikling også til en forfaldshistorie. Han beskriver markedskræfternes usynlige magtudøvelse og determinerende virkning på arbejdslivets betingelser i sen-moderniteten. Den usikkerhed og ustabilitet der knytter sig til arbejdets fleksibilisering, og til overlevelse i den moderne økonomi, gør det umuligt at opretholde en moralsk karakter, arbejdsidentitet og personlig selvforståelse. Både menneske og organisation mister orienteringen når nød-

vendighedstænkningen kræver konstante forandringer. Med den udvikling ser Sennett ikke nogen mulighed for at arbejdet fortsat kan fungere som socialt kit i samfundet.

Hochschild (1997) tegner imidlertid på sin vis det omvendte billede. I hendes analyse af arbejde og familieliv hos moderne kvinder der arbejder i den mere avancerede del af erhvervslivet, finder hun at ro, intimitet og mening findes i arbejdsverdenen, hvorimod familielivet er opsplittet, forjaget, styret af teknologi og færdigfabrikerede løsninger. For den moderne erhvervsaktive kvinde, fordrer en befrielse af arbejdet både ændringer i familielivet og i arbejdslivet, hvilket indebærer et nødvendigt opgør med det etablerede arbejdsbegreb til fordel for et udvidet arbejdsbegreb, hvor arbejdet forstås som mere end det der foregår i lønarbejdets regi.

Beck, Bauman og Sennett fremstiller arbejdets udvikling som en forfaldshistorie uden perspektiver for en demokratisk, etisk og miljømæssig bæredygtig udvikling af de moderne samfund. Kun Beck har et modsvar til denne kritik: Udvikling af den »fagre nye arbejdsverden« uden for lønarbejdet. Det er imidlertid tvivlsomt om og i givet fald hvor meget, udviklingen af en sådan anden arbejdsverden vil påvirke den del af arbejdet der er organiseret som lønarbejde. Der er mange erfaringer fra de sidste par hundrede år med at have meget forskellige arbejdsverden ved siden af hinanden – familiearbejdet og lønarbejdet, smålandbrug og lønarbejde, lønarbejde og sort arbejde for at nævne nogle eksempler. Disse andre arbejdsverden har nok påvirket lønarbejdet, men ikke i nogen entydig positiv retning, og der er næppe nogen grund til at tro at dette vil ske, blot fordi man indfører borgerløn eller lignende foranstaltninger.

Ingen af de tre sociologer ser lønarbejdet som et sted hvor der også er subjektivitet og kreativitet, hvor erfaringer grundlægges,

hvor der udvikler sig forskelligartede syn på hvad der er en positiv og hvad der er en negativ samfundsudvikling, og hvor konflikter og magtkampe udfolder sig. Ved at negligere disse forhold negligerer de tre forfattere også lønmodtagernes subjektivitet, ligesom det gøres i de dominerende managementbestræbelser, som relaterer sig til bæredygtighed, hvor »det samfundsmæssige ansvar« (social responsibility) indføres udefra og fra oven. Ved alene at fremstille arbejdets udvikling som en forfaldshistorie, lukker sociologerne af for de andre muligheder der også findes i lønarbejdets verden.

De efterfølgende afsnit skal være et bidrag til at overvinde denne forsyndelse, ved at analysere relationen mellem det moderne arbejde og bæredygtighed på et teoretisk niveau. For at kunne gøre det må vi vende tilbage mod det klassiske ontologiske arbejdsbegreb, for at finde de identificerbare delelementer i arbejdet der skal være i balance, for at man kan tale om bæredygtigt arbejde. Her vil vi støtte os op ad de to klassiske sociologer/filosoffer Karl Marx og Hannah Arendt.

Marx's arbejdsbegreb i et bæredygtighedsperspektiv

Karl Marx var dybt funderet i oplysningstidens positive arbejdsbegreb. Han opfattede arbejdet som de sociale relationers og sociale forholds kerne. På linie med Hegel, hans gamle læremester, ser han arbejdet som konstituerende for både det enkelte menneske, for relationen mellem menneske og natur og for de samfundsmæssige relationer:

Arbejdet er i første instans en proces, hvori både mennesket og naturen deltager, en proces hvor mennesket på eget initiativ iværksætter, regulerer og kontrollerer sit stofskifte med naturen. Han stiller sig som naturmagt op som modstykke til selve naturstoffet; han sætter de naturkræfter han er udrustet med, nemlig arme, ben, hoved og hænder, i bevægelse for at tilegne sig naturprodukterne, i

en form der er tillempet hans egne behov. Samtidig med at han gennem denne bevægelse indvirker på og ændrer naturen uden for ham selv, ændrer han sin egen natur. Han udvikler de kræfter der slumrer i ham, og tvinger dem til lydigt at efterkomme hans magtbud.... Vi forudsætter arbejdet i en form, der udelukkende hører mennesket til. En edderkop udfører operationer der ligner væverens, og en bi gør ved opbygningen af sine voks-celler mangen en bygmester til skamme. Hvad der imidlertid på forhånd udmærker den dårligste bygmester frem for den bedste bi, er at han har bygget cellen op i tanken, før han hugger den i voks. Ved slutningen af arbejdsprocessen fremkommer et resultat der allerede ved begyndelsen af processen eksisterede som en forestilling hos arbejderen, altså allerede ideelt var tilstede. (Marx 1972, p. 302-303)

I denne bestemmelse af arbejdets ontologiske karakter er sammenhængen mellem tanken og praksis central, idet dette gøres til den samlede sum af menneskets kvaliteter. Arbejdsprocessen formes ud fra håndværkerens ide om produktet. Håndens og åndens arbejde aktiveres i en og samme proces, i stofvekslingen mellem mennesket og naturen. I "Den tyske ideologi" bliver arbejdets centrale betydning for samfundsmæssighed, for de sociale relationer og for den eksistentielistisk selvforståelse præciseret bl.a. i følgende citat:

Den måde, hvorpå menneskene producerer deres livsfornødenheder, afhænger først og fremmest af, hvordan selve de livsfornødenheder er beskafte, som de forefinder og skal reproducere. Denne måde at producere på, bør ikke blot betragtes med henblik på, at den er en reproduktion af individernes fysiske eksistens. Tværtimod er den allerede en bestemt art virksomhed fra disse individers side, en bestemt art livsytring, en bestemt levevis fra disse individers side. Som individerne ytrer deres liv, sådan er de. Hvad de er,

falder således sammen med deres produktion, både hvad de producerer og hvordan de producerer. (Marx 1974 p. 26)

Med dette arbejdsbegreb er det indlysende at arbejde har en overordentlig central betydning for bæredygtighed. Relationen mellem menneske og natur gøres til essensen af al arbejde. Relationen mellem arbejde og natur ses som en dialektik proces hvorigennem mennesket omformer naturen til brugsværdier, og samtidig skaber grundlaget for natursyn og egen identitet. I denne definition gøres menneskets skabende aktivitet til det essentielle og det der adskiller mennesket fra naturen. Miljøproblemerne knytter sig til forholdet mellem menneske og natur, som er grundlagt i arbejdet. De sociale bæredygtighedsproblemer knytter sig til samfundets grundlæggende sociale strukturer, som også er grundlagt i arbejdet.

Marx taler ikke om bæredygtighed. Det begreb fandtes ikke på hans tid. Marx interesserer sig derimod for kapitalismens reproduktionsproblemer – ikke naturens reproduktionsproblemer (det vi også kalder miljøproblemer), men de sociale reproduktionsproblemer som gjorde det umuligt for mennesker at leve et anstændigt liv, give deres børn anstændige opvækstvilkår og blot overleve, og han interesserede sig for de økonomiske reproduktionsproblemer under kapitalismen som førte til tilbagevendende økonomiske kriser. Disse reproduktionsproblemer (eller bæredygtighedsproblemer om man vil) blev knyttet til arbejdets karakter og udvikling: Lønarbejdet degraderes – det gøres rutinepræget, ensartet og kontrolleret. Dette er grundlaget for faldende lønninger, stigende børnearbejde, stigende arbejdstid og ødelæggelse af arbejdsevnen. De tilbagevendende økonomiske kriser øger den sociale elendighed. Disse kriser skyldes, ifølge Marx, grundlæggende den rationaliseringstvang arbejdet var underlagt.

Kapitalismen indeholder dog også store potentialer for menneskeheden ifølge Marx, fordi kapitalismen har sat frihed på dagsordenen. Under kapitalismen er arbejdet og arbejderne frigjort fra alle tidligere bånd, og al tidligere sikkerhed. Flertallet af bønderne bliver jaget fra jorden og gjort til »frie« lønarbejdere. Efterhånden opløses lavene og der bliver fri næring. Frihed, som tidligere ville være et meningsløst ord, giver nu mening. Den nyvundne frihed står imidlertid i kraftig kontrast til levevilkårene som de udvikler sig. Samtidig med at drømmen om frihed bliver mulig vokser de sociale bæredygtighedsproblemer eksplosivt. Arbejdsdagene bliver længere og længere i den fremvoksende industri. Arbejdet blev gjort mere og mere monotont og kontrolleret. Børnearbejdet vokser i omfang og bliver en trussel for industrien selv, fordi en stor andel af børnene fik ødelagt deres arbejdssevne inden de blev voksne, og dermed truede en mangel på arbejdsduelige voksne. Arbejdet i den på daværende tidspunkt, nye økonomi var forfærdeligt, men arbejdsløshed var værre fordi man manglede indkomst og fordi man blev forfulgt af øvrigheden.

Af denne modsætning mellem friheden som en synlig mulighed, og den voksende elendighed ville kommunismen bryde frem, som arbejderklassens nødvendige reaktion på den samfundsstruktur og de levevilkår kapitalismen havde skabt. Den fremvoksende arbejderbevægelse var det synlige tegn på at denne udvikling måtte og ville komme.

Marx blev, med sin filosofi, socialteori og praktiske anvisninger, den teoretiske hovedfigur i de sidste 150 års stærkeste sociale bevægelse – arbejderbevægelsen. Også den ikke marxistiske del af arbejderbevægelsen har i høj grad trukket på grundforståelser og ideer, som udfoldes teoretisk i Marx' værker.

Marx gør sig ikke mange forestillinger om hvordan arbejdet er under kommunismen,

men han har nogle formuleringer om at under kommunismen er arbejdet løsrevet fra nødvendighedens rige. I "Den tyske ideologi" (Marx 1974) hedder det, at "*den kommunistiske revolution...afskaffer arbejdet*" (p. 89). Individene udvikler sig til totale individer. "*Arbejdet forvandles til selv-virksomhed*" (p. 88).

Som Hannah Arendt påpeger, er der tilsyneladende en modsætning i Marx's arbejdsbegreb. På den ene side er arbejdet i det daglige med til at udtvinge vore fornødenheder af naturen, som skaber både menneske, samfund og relationen mellem menneske og samfund. På den anden side gør Marx sig forestillinger om, at vi i frihedens rige har frigjort os fra det nødvendige arbejde – og dermed også fra vores egen identitetsudvikling, og vores tilknytning til samfundet og naturen.

Ifølge Hannah Arendt er baggrunden for denne modsætning, at Marx har et for utilstrækkeligt udfoldet arbejdsbegreb.

Det levende arbejde hos Arendt

Hannah Arendt har i sit berømte værk "The Human Conditions" (1958) leveret en grundlæggende samfundsteori eller -filosofi, hvor arbejdet står som den centrale faktor for menneskets livsbetingelser, orienteringshorisont og udviklingsmuligheder. Mennesket er, ifølge Hannah Arendt ikke noget i sig selv, men er et betinget væsen – skabt af sine »conditions«. For hende er arbejdet en af grundbetingelserne i menneskers liv. Med dette udgangspunkt kunne man meget vel tro at hun lå på linie med Marx. Det er imidlertid ikke tilfældet. Hendes arbejde er stærkt fokuseret på en kritik af Marx og en kritik af det, på hendes tid, etablerede arbejds-, forbrugs- og industrisamfund.

Med referencer til sprog og filosofi, og specielt ved at spejle vor tids ideer og forståelser med antikkens, når hun frem til at det er nød-

vendigt at skelne mellem labor, work og action.⁵

Labor er den trivielle kropslige, rutineprægede, gentagende produktion og konsumtion (*Animal Laborans*). Labor knytter sig til menneskets biologiske processer i relationen til naturen (jfr. den engelske brug af ordet »labour« i betydningen at have fødselsveer). At skaffe de nødvendige fornødenheder fra naturen og at indtage føde er labor. At vedligeholde den menneskeskabte verden er også labor. Begrebet omfatter de nødvendige rutiner og gøremål der sætter livet ind i en cyklisk proces. Bestræbelsen i labor er at gøre livet så let og så langt som muligt. Labor er den menneskelige aktivitet der ligger nærmest naturen og det dyriske. Til labor knytter sig også glæden ved rytmen: Anstrengelsen der efterfølges af hvilen, ydelse som afløses af nydelse, dag som afløses af nat og fødsel som afløses af død. Ulykke er uorden i rytmen: Fattigdom som hindrer at ydelse afløses af nydelse, rigidom (eller arbejdsløshed) som gør ydelse overflødig og dermed skaber kedsomhed, sygdom som både gør ydelse og nydelse umulig. Netop fordi labor er blevet samfundets kerne er lykken blevet det eneste efterstræbelsesværdige. Dermed bliver ulykken, uorden i rytmen, det eneste virkelige problem.

Work er den kreative aktivitet, hvor mennesker skaber nye nyttige ting (*Homo Faber*). Work er den kreativt skabende proces hvorigennem mennesket har skabt sin egen materielle verden. Ud af work kommer maskiner, bygninger og kunst. Bestræbelsen i work er at gøre verden så nyttig og smuk som mulig. For *homo faber* – det skabende menneske – er lykken ikke det væsentlige. Glæden ved at skabe, glæden ved work, er helt forskellig fra glæden ved labor. Work skaber selvsikkerhed, tilfredsstillelse og selvtillid.

Action er det sted hvor individualiteten slår igennem som unikke bedrifter, sprog/kom-

munikation og handling løsrevet fra materialitet og nytte. Action foregår direkte mellem mennesker. Action er at tage et initiativ. Action er stærkt relateret til politik. Bestræbelsen i den individuelle action er individuel fremtrædelse og aktualisering. Til action knytter sig glæden ved at udtrykke sig selv i interaktion med andre. At tage initiativ og respondere på andres initiativ. Action er altid interpersonel, og vil altid være uforudsigelig. Af action udkrystalliserer der sig fortællinger som gøres fælles, som bliver vore fælles fortællinger og dermed også vores historiske bevidsthed. Derfor er Action politikens og historiens grundform. Alle har principielt mulighed for action. Det er dog altid uforudsigeligt hvad resultatet af en given action vil blive, fordi menneskers individuelle actions påvirker hinanden på en uforudsigelig måde. Actions bliver først til historie, når de materialiseres som kollektivt huskede eller nedskrevne resultater af action eller som institutionsdannelser.⁶

Arendt kritiserer Marx, og arbejderbevægelsen i det hele taget, for at den ophøjer labor som det centrale element i samfundet. I arbejdssamfundet, som Marx og arbejderbevægelsen hylder, er rammerne sat til at mennesker bliver arbejdsdyr – *Animal Laborans*. Her er arbejde og konsumtion de centrale faktorer i livet. Livets mening bliver at overleve. Lykkefølelse, eller tilfredshed kunne man også kalde det, bliver målestok for livets succes. Både work og action bliver underlagt labor. De skabende aktiviteter knyttet til work, bliver alene orienteret mod at lette labor – effektivisere, reducere møje og lidelse ved produktionen, ligesom work skal effektivisere konsumtionen. Nyttiggørelsen af work i labors tjeneste er blevet endnu mere udtalt i dag end den var på Hannah Arendts tid. Nu skal selv kunsten, den der tidligere var absolut unyttig, også gøres nyttig. Kunstinteressen er eksploderet, bl.a. fordi man har fundet ud af at den kan understøtte udviklingen i erhvervslivet. Om det ville Arendt sige,

at nu er også kunsten underlagt *animal laborans*. Ligeledes bliver action – den fri tanke og politik spændt for labors vogn. Hannah Arendt ville se den moderne værdiledelse som et klart eksempel på dette.

Det andet centrale kritikpunkt Arendt fremfører mod Marx er hans dialektiske historieopfattelse. Ifølge Marx har menneskeheden en logisk fremadskridende historie og menneskeheden vil også udvikle sig efter en overordnet logik og systematik. Men, ifølge Hannah Arendt, findes der ikke en menneskehed som handler, der findes kun mennesker der handler. Det der i særlig grad karakteriserer mennesket er dets evne til at tage uforudsigelige initiativer, og udtrykke sig selv på en særlig og uforudsigelig måde. Det er det Arendt kalder action – det individuelle initiativs område. Det enkelte individs initiativ fletter sig sammen med andre individers initiativer og bliver til historiens uforudsigelige gang.

Hannah Arendt har efter vores opfattelse ret i sine to væsentligste kritikpunkter: Det er nødvendigt at skelne mellem labor og work, og der er ikke nogen automatik i historiens udvikling. På den anden side betyder Hannah Arendts afstandtagen fra Marx' materialisme, at hun lægger afstand til den respekt Marx udtrykker for dagligdagen – for dagligdagens almindelige produktive gøremål.

Hannah Arendt bliver meget elitær. Man kan næsten ikke opfatte hende anderledes, end at verden bør være for den politiske, kulturelle og videnskabelige elite, og dagligdagens simple gøremål og materialisme bør gives en lavere status og placering end dette ophøjede. Hun fremstiller således labor, work og action som tre adskilte ting – oftest som knyttet til forskellige personer. Godt nok gør hun opmærksom på at de også ligger som elementer i den samme person, men alligevel er det forskellige og adskilte »conditions« som fylder mere eller mindre hos en given person. Det

mest simple, det mest dyriske knytter sig til labor, det mest menneskelige, det uventede, det smukkeste knytter sig til action. Derimellem har vi work.

Arendt interesserer sig ikke for hvordan de tre elementer er knyttet sammen i hver enkelt af menneskers handlinger. Hun ser ikke, som Marx gør det, at den skabende aktivitet, som hos hende ligger i work, bygger på den viden og erfaring der er opnået gennem labor. Hun ser ikke hvordan action, menneskets specifikke individualitet, udvikler sig på baggrund af individuelle reaktioner og refleksioner over dagligdagens hændelser og erfaringer, og dermed også er knyttet til labor og work. Hun overser, at der er masser af work i daglig produktiv virksomhed – fra feudaltidens bønder, der udsmykkede deres redskaber med ganske unødvendige ornamenter og udsmykninger, til vore dages programmører, der lægger små personlige visitkort ind i programmerne. Hun overser at der er masser af action, forstået som politik, i enhver dagligdags arbejdsaktivitet organiseret i virksomheder eller andre organisationsformer. Virksomheden har en fortalt historie, forskellige måske konfliktende kulturer og fællesskaber, og forskellige politiske holdninger og værdier som påvirker virksomhedens udvikling. Dette er alt sammen action i praksis. Action fuldstændig løsrevet fra nødvendighed, begrænsninger og restriktioner, som Arendt med reference til antikkens filosoffer plæder for, kan meget let bliver til verdensfjern og ligegyldig action.

Derfor er det nødvendigt at holde fast ved Marx's materialistiske udgangspunkt, og fastholde at dagligdagen med sine forskellige produktive aktiviteter er samfundets grundelement. Det er hverdagens produktive aktiviteter, som er konstituerende for individet og for relationen mellem samfund og natur. Mennesket skaber sig selv (ikke gennem labor alene, men) gennem sammensatte dagligdags aktiviteter, som består af såvel labor

som work som action. Samtidig hermed skaber mennesket sit samfund og relationen mellem samfund og natur.

Hvor Marx måske overfokuserer på struktur og logiske træk i historiens gang, så gør Arendt sig blind over for strukturer og udviklingsdynamikker. Det er dog ret nærliggende at få øje på at strukturelle relationer så som arbejdsgiver, lønmodtager, kernefamilie og lønarbejde, pengeøkonomiens udbredelse blot for at nævne nogle strukturelle forhold, har afgørende betydning for »the human conditions«.

Marx og Arendts arbejdsbegreb i et bæredygtighedsperspektiv

Hverken Marx eller Arendt relaterer sig eksplicit til bæredygtighed. Det begreb fandtes ikke på deres tid. Alligevel bidrager deres analyser til en forståelse af bæredygtighedsproblemerne årsag og relation til dagligdags dynamik. Marx' hovedinteresse er at afdække kapitalismens dynamik og de reproduktionsproblemer der udspringer heraf: En umættelig fremdrift i udvikling af samfundets »produktivkræfter« til udnyttelse af naturen, en umættelig vækst i producerede varer og tjenesteydelser, tilbagevendende økonomiske kriser, fremadskridende arbejdsdeling, en degradering af arbejdet så det bliver ensidigt og kontrollerbart, arbejdsløshed som en konstant risiko, opdeling af befolkningen af dem der er inde og dem der er ude, primært defineret ved arbejdsmarkedet. Fattigdom som en kronisk tilstand.

Det er ikke i overensstemmelse med Marx at gøre markedet til den centrale dynamiske faktor i kapitalismen. Den centrale dynamiske faktor er »akkumulationstvangen« – det forhold, at penge skal yngle. Penge er ikke som rotter. De kan ikke formere sig af sig selv. Arbejde og produktion bliver den »kunstige befrugtning« hvorigennem penge kan formere sig, og arbejdets formål bliver at få den investerede kapital til at yngle. Man pro-

ducerer ikke for at tilfredsstille behov, men for at skabe penge, og behovene bliver et nødvendigt onde man bliver nødt til at orientere sig i forhold til, for at få medarbejderne til at arbejde og forbrugerne til at købe. Det ville være smartere hvis man kunne få forbrugerne til at købe uafhængigt af deres behov (hvilket synes at være opnået langt hen af vejen i forbrugersamfundet) (Baumann 1997), og få arbejderne til at arbejde uden at det har noget formål for dem, hvilket da også har været forsøgt gennem århundredes disciplinering til lønarbejdet (Knudsen 1980, Baumann 1997). »Akkumulationstvangen« skaber en »forbrug og smid væk« adfærd i hele samfundet – mennesker bruges og smides væk når de ikke længere er i stand til at bidrage til akkumulationen. Naturens ressourcer bruges og smides væk. Produktionsanlæg skrottes lang tid før de er udtjente, fordi de ikke længere har den magiske kraft der får penge til at yngle, eller blot fordi penge kan yngle hurtigere andre steder. Og endelig er der konsumtionen der opbygges efter samme princip.

Hvad Marx ikke havde øje for var mulighederne for at regulere og begrænse kapitalismens skader, og i nogle tilfælde gøre kapitalismen selv til løsning på sine reproduktionsproblemer – finde kapitalistiske løsninger på problemer skabt af kapitalismen. Det er naturligt at Marx ikke havde øje for disse muligheder fordi han levede i en tid, hvor disse muligheder kun havde udfoldet sig ganske lidt. Han levede i en tid hvor den arbejdende elendighed var dagligdag for flertallet af den europæiske befolkning. Men i årtierne efter Marx' død udviklede arbejderbevægelsen sig i Europa, og samtidig med andre sociale bevægelser fik den opbygget sociale organisationer, selvorganiserende sociale aktiviteter, skoler og nuværende som arbejds- og erhvervsrådene blev grundlagt i 1880'erne som en del af den sociale velfærdspolitik. Velfærdspolitik, hukælle, arbejdsløse og i ungdomsgræs og nye offentlige arbejderreguleringer, begrænser, ansættelses-

kapitalismen, og udnytter i visse tilfælde kapitalismens udviklingsdynamik til at skabe større bæredygtighed. Man må dog erkende at det endnu kun er i begrænset omfang at velfærdsstat og sociale bevægelser har søgt at påvirke kapitalismens pulsslag – det produktive arbejde. Der er sat visse rammer for løn, arbejdstid og for sikkerhed og sundhed i arbejdet. Men arbejdets udviklingsdynamik har stort set været uden for offentlig regulering, og samtidig har både højre og venstre i det politiske spektrum og både arbejdsgiverorganisationer og fagforeninger gjort deres til at fremme »en god (løn)arbejdsmoral« – hvor (løn)arbejde er en pligt for alle.

Hannah Arendts hovedkerne er at kritisere tidens overfokusering på arbejde (labor). Marx, arbejderbevægelsen og den moderne økonomi har til sammen skabt en »tidsånd«, som fokuseringer på arbejde og masseforbrug, og som skaber det der på Arendts tid blev kaldt »massemennesket« og »masse-samfundet« (Riesman, 1962). Arendts kritik er i tråd med Orwell's kritik af den totalitære arbejderstat i bogen "Nineteen eighty-four" (1949) og Huxley's kritik af den instrumentelle arbejdsverden i "Brave New World" (Huxley, 1932). Arendts leverer en kritik af den »tidsånd« der skabte forstædernes betonbyggeri og plansamfundet, som udviklede massekommunikation og masseunderholdning, indkøbscentre, folkevognen og hobbys, som er hendes yndlingsaversion.

Tiden er tilsyneladende en anden i dag. Individualisme og selvrealisering er højt placerede nøgleord i karakteristikken af tidens kulturtræk. Den individuelle selvrealisering sker imidlertid i en dagligdag der er præget af en fremadskridende standardisering og ekstern kontrol. En udviklingstendens, der beskrives så ganske klart af Georg Ritzer i hans analyser af McDonaldiseringen af samfundet. McDonaldiseringen af samfundet omfatter en udviklingstendens som gør sig gældende inden for næsten alle samfundets områder

omfattende fire prioriteringer: Effektivisering, kalkulerbarhed, forudsigelighed og kontrol både af medarbejdere og kunder. Det er en udvikling der gør sig stærkt gældende indenfor forbrug og underholdning, med butikskæder, underholdningsparker, standardiseret sexindustri osv. Det er også en udvikling der findes i finanssektoren, i uddannelsessektoren, i familien og mange andre steder (Ritzer 2002). Individualiteten udspiller sig i et »forførende bureaukrati«, hvor den enkelte ledes hen til en forudsigelig selvrealisering under effektive og kontrollerede former. I den udstrækning Ritzers samtdiagnose holder stik, kan Arendts kritik af at labor, som det bevidstløse arbejde og konsum, stadig siges at være holdbar og relevant.

Arendt har et mere nuanceret begreb om arbejdet end det Marx opererede med. Det benytter hun primært til at gøre sig til fortaler for det individuelt skabende menneske og ikke mindst for det individuelt handlende menneske, som er blevet trådt under fode i en verden hvor labor er i fokus. Hendes begreber kan imidlertid også bruges på en anden måde som hun næppe havde forudset – som en indgang til at forstå relationen mellem bæredygtighedsproblemer og dagligt arbejde.

Bæredygtighedsproblemerne, som vi kender dem, knytter sig helt overvejende til Arendts begreb om labor. Labor udgør livsprocesserne i relationen mellem menneske og natur, og labor udgør menneskenes livsproces mellem ydelse og nydelse, produktion og konsumtion, anstrengelse og hvile. Labor er den store, komplekse rytmiske proces som gør mennesket til en del af naturen. Bæredygtighedsproblemer er forstyrrelser i denne rytmiske proces. Disse forstyrrelser opstår f.eks. når menneskets produktion og forbrug ødelægger naturgrundlaget, fordi vi udnytter naturens ressourcer for voldsomt, eller fordi vi belaster naturen med kemikalier, affald, drivhusgasser eller andet som forstyrrer naturens rytmiske bevægelser. De sociale bære-

dygtighedsproblemer opstår, når møje og besvær knyttet til arbejdet ikke opvejes af afslapning, nydelse og hvile. Når kroppen eller psyken ikke kan klare belastningen i det daglige arbejde. Når indkomsten svigter fordi man ikke kan få lov til at arbejde. Når mening og orienteringshorisont forsvinder fordi man er blevet udelukket fra labor, som ifølge Arendt er selve livsprocessen.

Bæredygtighedsproblemerne, som de viser sig i brud og forhindringer i labor's cykliske rytmer, hænger i høj grad sammen med strukturelle forhold, som Arendt ikke har øje for. En grænseløs naturudnyttelse hænger, i overensstemmelse med Marx, sammen med en grænseløs akkumulationstvang. Ligeledes installerer akkumulationstvangen nogle rytmer i arbejdet som gør arbejdet nedslidende, som lukker nogle ude fra arbejdets verden, og som gør udstødning til en potentiel mulighed for alle arbejdende. Disse strukturelle forhold ændrer sig ikke blot af sig selv. Marx's forudsigelse om, at kapitalismen vil skabe så mange hindringer for sig selv at den vil bukke under, og dermed fjerne de strukturelle forhold, der producerer reproduktionsproblemer, må nok siges at være tilbagevist af historien. Derimod har historien vist at kapitalismens destruktive elementer kan reduceres og måske ligefrem elimineres. I arbejdets verden må de konkrete modforanstaltninger til bæredygtighedsproblemerne i labor findes i work og action.

Work er at skabe det unikke. Work er kunst og work er de praktiske løsningers område. Det er gennem work at de praktiske løsninger på bæredygtighedsproblemerne skal findes. Work er udvikling af renere teknologi, som i nogle tilfælde er en overordentlig kompliceret proces, der involverer store udviklingsafdelinger og mange forskere på universiteter. Udvikling af renere teknologi er imidlertid også de millioner af små incrementelle innovationer som foregår på hver eneste arbejdsplads, i alle lokalområder og i hver ene-

ste hjem. Det er work når en finder ud af at sætte en stopper på vandhanen for at spare på vandet. Det er work når en trykker afprøver nye mere miljøvenlige afrensningsmidler. De mange store og små miljømæssige forbedringer vil i Arendts begrebsverden være work. Men også skridt til forbedring af den sociale bæredygtighed vil være work. At ændre på arbejdsdelingen, således at der stadig er plads til ham der ikke kan læse engelsk, det er også work. At ændre produktionsstyringsprogrammet, således at de der står ved maskinerne og arbejder, selv kan planlægge deres eget arbejde er ligeledes work. Work er de små og store praktiske skridt mod bæredygtighed, men bæredygtig work kommer ikke uden action.

Til action hører holdningerne, grundforståelser, visioner og politik knyttet til bæredygtighed. Det er i udvekslingen af synspunkter, holdninger og perspektiver at der opstår en fælles accept af, at her hos os hælder vi ikke kemikalier ud i afløbet. Det er gennem kommunikative processer, der udvikles ideer om at hos os skal alle være med til at bestemme, eller på vores arbejdsplads skal der også være plads til psykisk syge. De kommunikative processer kan resultere i nedfældede hensigtserklæringer eller i formelle aftaler, eller de kan resultere i nogle fælles normer som er lige så forpligtende som aftaler på papir. Det er her bæredygtighed, som politisk felt, etableres og udvikles. Magten er det klaviatur hvorpå politikken udspiller sig. Det er igennem et magtspil at de fælles normer udvikles, om de så er nedskrevne eller blot uformelle. Men magtspillet ændrer også hele tiden stemning og udtryk. F.eks. kan en aftale vedrørende arbejdsforholdene i sig selv bidrage til at ændre styrkeforhold og indbyrdes relationer og dermed også ændre magtspillet.

Det rytmiske, det unikke, det værdi- og kulturskabende og det politiske
Arendts basisbegreber labor, work og action

er brugbare til en afklaring af hvad indholdet i et bæredygtigt arbejde må være. Arendts begreber omfatter imidlertid ikke alene arbejde, men alle menneskelige aktiviteter, og hendes begreber relaterer sig på ingen måde til praktiske forandringsinitiativer i retning af bæredygtighed. Derfor vil det være nyttigt at give hendes grundbegreber nogle andre betegnelser, og beskrive dem indholdsmæssigt i relation til bæredygtighed:

Det rytmiske – korresponderer med labor

Det unikke – korresponderer med work

Det værdi- og kulturskabende – korresponderer med action

Det politiske – korresponderer med action

Det rytmiske, det unikke, det værdi- og kulturskabende og det politiske er et aspekt ved alt arbejde, selv om vægten mellem de fire dele kan være meget forskellig fra arbejde til arbejde. Både i fabriksarbejderskens arbejde ved samlebåndet og i billedkunstnerens arbejde ved staffeliet indgår de fire elementer, for at nævne to ekstremt forskellige arbejds-sammenhænge.

Fabriksarbejderskens arbejde er stærkt præget af det rytmiske, og måske af en rytme der er for intensiv og ensidig. Men adskillige studier af »tavs viden« viser, at hele maskinsystemet bryder sammen, hvis hun ikke også en gang imellem orienterer sig mod det unikke (Polanyi 1966, Schön 1983 m.fl.). Maskinsystemet er et unikt produkt konstrueret af ingeniører og teknikere, men hvis ikke fabriksarbejdersken også giver sit bidrag til maskinsystemets tilpasning bryder det hurtigt sammen. Hun finder ud af, at når maskinen lyder på en bestemt måde skal man skynde sig at slukke for og genopstarte, så undgår man at en masse emner sætter sig fast i maskinen. Hun finder ud af, at problemer kan løses ved regelmæssigt at spraye lidt olie på et bestemt sted osv.⁷

Selv om hun ikke har megen indflydelse på

sit arbejde, og selv om virksomheden er autoritært styret, er det værdi- og kulturskabende alligevel af stor betydning i hendes arbejde. Det kan være at hun er den der holder fast på, at når der er frokostpause så er der frokostpause, ligegyldigt hvor travlt der er, og giver udtryk for det ved enhver given lejlighed. Det kan være hun er den der siger at der ikke kan tages særligt hensyn til at nogle er gravide. "Det er jo noget vi alle sammen har været igennem eller skal igennem, og da jeg var gravid blev der ikke taget hensyn". Hun står måske sammen med en anden kvinde, som først og fremmest synes, at vi jo skal ha' tingene til at fungere, så "hvis vi bare får tiden en anden gang kan vi da godt droppe frokostpausen i dag". Hun ønsker ikke der skal komme nogle fremmede ind på arbejdspladsen, så derfor synes hun godt man kunne gøre noget for de unge danske kvinder for at holde på dem.

Denne form for forskellige meningsudvekslinger får betydning for hvordan man omgås i dagligdagen, de danner nogle uformelle rammer for hvad man gør og ikke gør, og de spiller også en rolle når virksomheden en dag skal have en skriftlig formuleret personalepolitik. I sådanne situationer vil det politiske blive aktiveret. Produktionschefen lægger måske vægt på stabilitet, personalechefen lægger måske vægt på at de flotte hensigtserklæringer, som peger i retning af en moderne human ressource virksomhed, tillidsrepræsentanten lægger vægt på at få nogle formelle rettigheder, direktøren vil have en skriftlig personalepolitik, for det har alle andre virksomheder i samme størrelse, men har i øvrigt ikke ideer til indholdet i den skriftlige personalepolitik. Alle er klar over, at personalepolitikken i praksis må afstemmes med de holdninger og forventninger der er blandt aktørerne på arbejdspladsen.

Bæredygtigt arbejde

I indledningen hævder vi, at ved at knytte bæredygtighedsbestrebelseerne til livstegne-

ne i arbejdet, som de er illustreret i ovenstående eksempel, vil bæredygtighedsstræbelserne få ny energi og arbejdet ny kvalitet. Med den bearbejdning vi har gjort af Arendts arbejdsbegreb kan vi nu foretage en – stadig meget overordnet – karakteristik af det bæredygtige arbejde. Det arbejde som har en bæredygtig rytme, hvor alle er inddraget i at skabe unikke løsninger på bæredygtighedsproblemerne, hvor der er en involverende og ansvarlig kultur og hvor der er en demokratisk politisk tradition. Det bæredygtige arbejde kan karakteriseres på følgende måde:

det rytmiske: man deltager i arbejdets rytme, ikke fordi det er en asketisk pligt. Ikke fordi man skal holde sig i trædemøllen, selv om det man laver forekommer meningsløst, og selv om ingen rigtig ville notere sig det, hvis man blev væk. Man skal indgå i det rytmiske fordi man dermed bidrager til livsprocesserne man selv er en del af.

det unikke: det skal være muligt for alle, med de forudsætninger de nu har, med den viden og de erfaringer de har fra det rytmiske, at deltage i skabelsen af det unikke.

det værdi- og kulturskabende skal foregå i en fri offentlighed mellem ligestillede individer, præget af ansvarlighed og respekt og med refleksion af de værdi- og kulturelle strømninger, der gør sig gældende i samfundet.

det politiske magtspil omkring arbejdet skal der være adgang til for alle involverede i arbejdet, og det skal reflektere politiske strømninger, konflikter og bevægelser i samfundet.

Bæredygtighed forudsætter at rytmen i arbejdet er i kontakt med andre rytmer – naturens rytmer, menneskers rytmer mellem dag og nat, ung og gammel osv. Ligeledes er mennesker skabt til rytmer. At skabe forbindelse mellem det rytmiske og det unikke er produktivt for det unikke. Men det kan også på flere måder være nyttigt for det rytmiske, for-

di det unikke kan lette rytmen, fordi det unikke kan reducere materialeforbrug, reducere anstrengelsen i det rytmiske og fordi det kan øge kvaliteten af det rytmiske. Menneskeligt er kombinationen også bæredygtig, fordi mennesket har et behov for ikke alene at slå rytmen an, men også ind i mellem improvisere og skabe noget nyt. Men bæredygtighed udspringer ikke af sig selv af hverken det rytmiske eller det unikke. Bæredygtighed bliver først relateret til arbejdet gennem det værdimæssig/kulturelle og det politiske. En forudsætning for en mere bæredygtig produktion er, at bæredygtighed bliver en del af de herskende værdier – at der skabes opmærksomhed omkring konkrete bæredygtighedsproblemer. Det sker f.eks. konkret når en siger, "det er for ringe at vi stadig arbejder med plastprodukter der indeholder phthalater", og en anden siger "man siger så meget, det er nok slet ikke så galt", og en tredje giver den første ret osv. Måske bliver phthalater på et tidspunkt til noget der udspiller sig en magtkamp om, og så er vi nået til arbejdsbegrebets fjerde element, – bæredygtighed bliver en del af det politiske.

Noter

- 1 Konkret kommer det til udtryk ved at sociologien og socialvidenskaberne i stadig stigende grad integreres i udviklingen af »new management«, hvorved motivationsteoriene knyttet til begreberne »empowerment« og »participation« til stighed fylder mere, mens den kritisk orienterede sociologi og dennes teorier bliver løbet over ende.
- 2 Arbejdets naturrelation eller materialitet er blevet usynlig for de mange arbejdende i de tertiære erhverv, som følge af den vidtgående arbejdsdeling i det moderne samfund. De tertiære erhverv fungerer som støtteerhverv for de primære og sekundære erhverv, hvilket betyder at den materialitet der knytter sig til arbejdet i de tertiære erhverv, udføres af mennesker i de primære og sekundære erhverv, langt fra hverdagen for de arbejdende i de tertiære erhverv. Der er imidlertid,

selv i de serviceorienterede fag en lang række materielle naturrelationer. For en sekretær kan det f.eks. være computeren, kontorlandskabet, tryksager, transport til og fra arbejde osv. Også i de primære og sekundære erhverv gøres arbejdets naturrelationer mindre synlige, som følge af arbejdsdeling og teknologiske innovationer der gør det vanskeligt at gennemskue den samlede produktionsproces og produktets relationer til naturen.

- 3 Det er i antikkens filosofi at arbejdet opdages som selvstændig og objektiv kategori.
- 4 De neo-klassiske økonomers interesse var fortrinsvis knyttet til mikroøkonomien og markedets funktion. Neo-klassikerne argumenterer for størst mulig velfærd for samfundet og den enkelte gennem teorierne om gevinstmaksimering og nyttemaksimering. Alfred Marshall (1842-1924) og Leon Walras (1834-1924) var de dominerende repræsentanter for tilgangen.
- 5 Hannah Arendt siger selv om sit værk, at hendes vigtigste nyskabelse er at foretage en skelnen mellem labor og work, eller på dansk, mellem arbejde og virke. Ingen andre filosoffer eller forskere inden for samfundsforhold og arbejdsforhold har foretaget denne skelnen før hende. Hun udtrykker selv undren over at denne skelnen ikke er foretaget på et videnskabeligt grundlag før hende, da det er en skelnen, der er foretaget i dagligdagen i årtusinder. Ifølge Arendt foretages denne skelnen i alle europæiske sprog tilbage til antikken (p. 80). På græsk skelnede man mellem *ponein* og *ergazesthai*, på latin mellem *laborare* og *facere* eller *fabricari*. På fransk skelnes mellem *travailler* og *ouvrer*. *Travailler*, der erstattede ordet *labourer*, nedstammer fra *tripalium* som var en slags tortur. På tysk mellem *arbeiten* og *werken*, hvor *arbeit* oprindeligt var de aktiviteter de livegne bønder udførte på marken og *werken* var hvad håndværkerne gjorde.
- 6 Hannah Arendt benytter ikke ordet institution, men hun taler om gensidige løfter mellem mennesker, hvilket kan forstås som institutioner, selv om hun klart har ganske lidt med om sociale institutioner. Historien og institutionerne kan blive lige så håndfaste som de menneskeskabte ting, der kom ud af work. Magt er ikke en hindring for action, men tværtimod en produktiv faktor for action. Her fremfører hun et magtbegreb, som ligger på linie med Foucault. Magt er et potentiale i det offentlige rum. Et potentiale, som alle i

princippet har noget (mere eller mindre) af. Magt er ikke styrke, men magt er kraften til at gøre sig gældende. Magt er det der opretholder det offentlige. Det er magten der skaber muligheder for at opretholde kontakt mellem acting og talende mennesker.

Referencer

- Arendt, H. (1958): *The human condition*. Chicago, Ill: University of Chicago Press, 1969.
- Bauman, Z. (1997): *Arbejde, forbrugerisme og de nye fattige*. Hans Reitzels forlag, København. Dansk udgave 2002.
- Beck, U. (1999): *Fagre nye arbejdsverden*. Hans Reitzels forlag, København. Dansk udgave 2002.
- Bonke, J. (1995): *Faktotum – Husholdningernes produktion*. Københavns Universitet, Økonomisk Institut. (Rapport 95:11)
- Bravermann, H. (1974): *Labour and Monopoly Capital*. Monthly Review Press, London.
- Brundtland (1987): *Our common future*. World Commission on Environment and Development [chairman: Gro Harlem Brundtland]. Oxford: Oxford University Press
- Burawoy, M. (1979): *Manufacturing consent – changes in the labor process under monopoly capitalism*. Chicago, Ill. The University of Chicago Press.
- Daly, H. & Cobb, J. (1989): *Det fælles bedste – En økologisk økonomi for fællesskab og fremtid*. Hovedland (Dansk udgave 2 oplag, 1994).
- Engelstad, F. (1984): *Hva mener vi med arbeid? – noen begrepsmessige refleksjoner*. Institutt for samfunnsforskning, Oslo.
- Fromm, E. (1941): *Flugten fra Friheden*. 2. udgave. Hans Reitzel København 1991
- Gardell, B. (1977): *Arbetsinnehåll och livskvalitet – en sammanställning och diskussion av samhällsvetenskaplig forskning rörande människan och arbetet*. Prisma, Stockholm.
- Gorz, A. (1981): *Farvel til proletariatet – hinsides socialismen*. Politisk revy 1981.
- Gorz, A. (1983): *Paradisets veje – Kapitalens døds-kamp*. Politisk revy, København.
- Gottlieb, R. (2001): *Environmentalism unbound*. New Solutions – A Journal of Environmental and Occupational Health Policy. Volume 11, No 3 -2001.
- Halkier, B. (1999): *Miljø til daglig brug – Forbru-*

- gernes erfaringer med miljøhensyn i hverdagen. Forlaget Sociologi.
- Hajer, M. (1995): *The politics of environmental discourse : ecological modernization and the policy process*. Oxford : Clarendon Press, 1995.
- Helldén, A. (1979): *Arbete – Ur arbetets idéhistoria*. Gidlunds. Stockholm
- Heinberg, C. (1999): *Den nye politiske dagsordenen*. I Nielsen, K. A., Greve A., Hansson F. & Rasborg, K.: Risiko, politik og miljø i det moderne samfund. Forlaget Sociologi
- Hochschild, A. R. (1997): *The time bind – when work becomes home and home becomes work*. Metropolitan Books, New York.
- Holten-Andersen, J. (2000): *Om mål, midler og mening i Brundtlands begreb om bæredygtighed*. I Dansk naturpolitik – i et bæredygtighedsperspektiv. Temarapport nr. 2. Naturrådet.
- Huxley, A. (1932): *Brave new world*. Chatto & Windus, London (1972).
- Hvid, H. & Lund, H. (2002): *Sustainable Work – Concepts and Elements of Practice*. The Journal of transdisciplinary Environmental Studies. www.journal-tes.dk
- Ingelstam, L. (1980): *Arbetets värde och tidens bruk – en framtidsstudie*. Liberförlag, Stockholm.
- Karlsson, J. 1986: *Begreppet arbete – definitioner, ideologier och sociala former*. Lund, Göteborg.
- Kern, H. & Schumann, M. (1970): *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*. Frankfurt
- Kern, H. & Schumann, M. (1984): *Das Ende der Arbeitsteilung?* München
- Knudsen, H. (1980): *Disciplinering til lønarbejde*. Stat og magt 5. oplag (1985). Aalborg universitetsforlag
- Madsen, A. (1992): *Arbejdets betydning*. I Dansk sociologi. Tema arbejdsliv. Dansk sociologiforening nr. 4.
- Marx, K. (1972): *Kapitalen*. Rhodos København
- Marx, K. (1974): *Den tyske ideologi*. I Marx, K. & Engels, F.: Marx'« skrifter i udvalg. Den tyske ideologi. Filosofiens elendighed. Rhodos København
- Mayer-Johansen H. & Stauning I. (2001): *Bæredygtighed på arbejde – en ny social og faglig orientering i arbejdet?* Tidsskrift for arbejdsliv, 3. årg. Nr. 3, 2001
- Mercuse, H. (1971): *Det én-dimensionale menneske*. Gyldendal, København.
- Negt, O. (1985): *Det levende arbejde – den stjålne tid*. Politisk revy.
- Nielsen, K. A. (1996): *Arbejdets sociale orientering*. Forlaget Sociologi.
- Offe, C. (1984): *Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie*. I Offe C. (red): *Arbeitsgesellschaft – Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven*. Frankfurt am Main.
- Orwell, G. (1949): *Nineteen eighty-four*. Secker & Warburg, 1974, co p. 1949.
- Polanyi, M. (1966): *The Tacit Dimension*. USA. Doubleday.
- Riesman, D. (1962): *Det ensomme masse menneske*. København. Gyldendal
- Ritzer, George (2002): *McDonaldization. The Reader*. Sage Publications.
- Sandberg, Å. (et al) (1992): *Technological change and co-determination in Sweden*. Philadelphia. Temple University Press. (Labor and social change)
- Schön, D.A. (1983): *The Reflective Practitioner*. New York: Basic Books.
- Sennett, R. (1999): *Det fleksible menneske – eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Forlaget Hovedland
- Smith, A (1776) : *Nationernes velstand*. Dansk udgave 1976 København, Rhodos.
- Svensson, Lennart, Aronsson, Christina & Höglund, Sten (1990): *Kan byråkratin förändras?* Ordfronts förlag.